

Danguolė Mikulėnienė – kalbininkė, habilituota humanitarinių mokslų daktarė, profesorė. Ji parengė ir 2021–2023 metais išleido „Lietuvių kalbos instituto istoriją“:

Lietuvių kalbos instituto istorija: lietuvių kalbos ir kalbotyros institucionalizacija, 1 dalis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021, 242 p.

Lietuvių kalbos instituto istorija: kalbotyros aneksija, 2 dalis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2022, 282 p.

Lietuvių kalbos instituto istorija: (ne)aneksuotoji kalbotyra, 3 dalis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2023, 236 p.

Šioje trijų dalių mokslo studijoje, paremtoje archyviniais dokumentais, darbuotojų atsiminimais ir kita medžiaga, detalai nagrinėjama Lietuvių kalbos instituto istorija skirtingais laikotarpiais. 1 dalyje dėmesys koncentruojamas į instituto kūrimosi pradžią 1939–1940 metais, kai savo veiklą pradėjo Antano Smetonos lituanistikos instituto Lietuvių kalbos skyrius. Taip pat šioje dalyje autorė aptaria ir ankstesnės Lietuvos kalbotyrinės veiklos Lietuvoje bruožus, plačiau atskleidžia lietuvių kalbos ir kalbotyros institucionalizavimo ištakas, įvertina to meto kalbininkų darbus. 2 dalyje nagrinėjamas 1940–1952 metų laikotarpis, kai, pasak autorės, vyko lemtingi pokyčiai tiek Lietuvių kalbos institute, tiek lietuvių kalbotyroje. Šioje dalyje ji siekia atskleisti esminius aneksijos požymius ir parodyti, kaip buvo ideologizuotos Instituto ir jo darbuotojų veiklos, įsigalėjo nomenklatūrizaciją ir kt. 3 dalyje susitelkiama į Lietuvių kalbos instituto darbus vėlesniu sovietmečio laikotarpiu, daugiausia dėmesio skiriama kalbininkų kartos, kuri aukštuosius lituanistikos mokslus baigė iki 1970 metų, mokslinei veiklai. Nors Lietuvių kalbos institutas išgyveno ne vieną istorinį ir politinį sukrėtimą, autorės nuomone, jis tęsė Kazimiero Būgos ir Jono Jablonskio sukurtas lituanistikos tradicijas, „sergėjo lietuvių kalbą kaip tautos tapatybės ženklą ir kultūrinę vertybę ateinančioms kartoms.“

Kaip kilo mintis imtis tokio darbo? Suprantu, kad 2022-aisiais minėtas lietuvių kalbos kaip valstybinės šimtmetis buvo svarbi data, tačiau trilogija apima kur kas plačiau ir giliau. Ar buvo koks panašus veikalas, kuriuo būtų buvę galima remtis kaip žanro pavyzdžiu?

Matyt, pirmiausia reikėtų pradėti nuo kovidų epidemijos. Jai prasidėjus, stojo mūsų kalbinės ekspedicijos ir kolektyviniai darbai. Teliko individualios iniciatyvos...

Bandžiau griebtis archyvinės medžiagos rinkimo būsimajam savosios monografijos apie paradigminius lietuvių tarmėtyros lūžius tęsiniui. O keliaudama paskui Mokslų akademijos (jai sovietmečiu priklausė visi moksliniai institutai) bylas, atsidūriau Lietuvos centriniame valstybės archyve. Ten diena iš dienos, sėdėdama saugiu atstumu, ryšėdama medicininę kaukę ir mūvėdama gumines pirštines, verčiau įvairių laikotarpių bylas, susijusias su Instituto (čia ir kitur omeny turimas Lietuvių kalbos institutas – D. V.) tyrinėjimais, ir kasdien mėgavausi, tiesa, nedideliais, bet atradimais... Tik vėliau suvokiau: jeigu man tie dalykai nebuvo žinomi, tai ne itin žinomi ir kitiems... Jie tiesiog prašėsi būti aktualizuojami...

Kartkartėmis pasigirstant balsams apie neinovatyvius, neperspektyvius ar net dubliuojamus įvairiose institucijose lituanistikos tyrimus, man rodėsi svarbu visuomenei atskleisti humanitarinių institutų mokslinės veiklos genezę ir specifiką. Todėl pradėjau nuo pradžių pradžios – Antano Smetonos lituanistikos instituto, jo misijos, tikslų ir jam keltų uždavinių...

Pirmosios knygos pratarmėje paminėtas valstybinės kalbos šimtmetis – tik viena iš priežasčių aktualizuoti valstybinės kalbos raidos ir pasaulio klausimus. Prieš šimtą metų valstybė sau ir Lituanistikos institutui kėlė kur kas didesnius ir svarbesnius uždavinius, nei šiandien esame linkę įsivaizduoti ir (ar) pavaizduoti. O ir to meto švietimo reforma buvo kur kas sėkmingesnė.

Prieš akis jokio pavyzdžio neturėjau. Greičiau priešingai: skaitydama istorikų darbus, pastebėjau, kad, kalbėdami apie tarpukario humanitariką, jie kaip ir apeina kalbotyrą, matyt, dėl jos objekto specifikos.

Kita vertus, pradėjusi rašyti, trilogijos nė neįsivaizdavau. Tiesiog rašiau studiją apie Lietuvių kalbos instituto pradžią ir tikrąjį jo gimtadienį...

Kiekviena trilogijos dalis turi šiek tiek skirtingą pavadinimą. Pirmųjų dviejų tomų – aiškūs, paskutinio tomo – dviprasmiš, gali būti paaiškinamas įvairiai. Gal galėtumėte pakomentuoti? Taip pat ir žanrą. Formaliai tai mokslo studija, realiai trilogija peržengia mokslo studijos ribas formos ir turinio atžvilgiu. Joje pateikiama labai daug iki šiol nepublikuotos archyvinės medžiagos, įvairiausio pobūdžio dokumentų, gausu nuorodų į publikacijas.

Medžiaga lėmė ir žanro pasirinkimą. Rinkausi studiją, suprasdama savojo naratyvo fragmentiškumą, monografijomis tarsi būčiau pretendavusi į visažinystę. O

čia tik didelio darbo pradžia... Daugybė nesklaidytų storų archyvinių bylų ir kitokių istorinių šaltinių dar tebeguli mūsų archyvuose.

Mano pasakojimas nėra vientisas: skirtingi istoriniai laikotarpiai diktavo vis kitokį fokuso kampą, nevienodą pasakojimo kompoziciją ir stilių. Telkiausi į tai, ką maniau esant svarbiausia ir šiuo metu labiausiai aktualizuotina. Kitaip tariant, į tris istoriškai skirtingas lietuvių kalbos ir kalbotyros laikotarpius bandžiau pažvelgti tarsi iš šalies ir paieškoti jų tarpusavio sąsajų. Istoriskai determinuotam naratyvui būtina tam tikra laiko atskirtis, trunkanti bent kelias dešimtis metų. Tada realybėje jau matyti, kas iš tikro galėtų turėti išliekamąją, o ne įsivaizduojamąją vertę.

Aprašomuoju laikotarpiu nuo mūsų mažiausiai nutolusi paskutinė trilogijos dalis, todėl kiekvienas skaitytojas iš pavadinimo gali atsikoduoti sau priimtina variantą: kokia buvo toji sovietmečio kalbotyra – aneksuota ar neaneksuota. Mano pasiūlyta šifruotė „(ne)aneksuotoji kalbotyra“ – kviečia į ją žvelgti ne tik per ideologijos, bet ir metodologijų akinius. Tada supranti, kodėl XX amžiaus pabaigoje buvo taip išgalėjęs empirizmas, o drauge su juo ir aprašomasis metodas, t. y. deskriptyvizmas. Metodologinių mokyklų įvairovės paprasčiausiai nebuvo, nes negalėjo būti. Ir dar – visos inovacijos iš užsienio į Lietuvą keliavo per Maskvą ir Leningradą.

Tačiau trilogijos pagrindą sudaro autorės tekstas, pasižymintis fenomenologinėmis prieigomis ir holistiniu institucijos ir kalbotyros vertinimu. Kaip sekėsi derinti savą tekstą su šaltiniais, ypač pateikimo, kalbos aspektu? Autorinio teksto kalba šiuolaikiška, ar vartojama leksika (vizija, misija, duomenys, modelis, viešoji komunikacija ir kt.) nedisonuoja su dokumentų kalba, įvardijimais? Klausiant plačiau, kaip, kokiais žodžiais šiuolaikiniam žmogui kalbėti apie praėjusius laikus?

Trilogijos naratyvas remiasi istoriniais dokumentais. Kiekvienas laikotarpis turi ir turės savo mokslinę kalbą. Todėl stengiausi daugiau cituoti ir kuo mažiau (at)pasakoti. Su dokumentais nediskutuojama ir nesiginčijama. Autorės interpretacijos yra skirtos šiuolaikiniams skaitytojams, todėl su jais bendraujama šių dienų sąvokomis ir kategorijomis.

Galiausiai struktūra. Ji nulemta trijų svarbiausių skirtingos aprėpties instituto raidos etapų. Kaip pavyko išlaikyti tokią struktūrą?

Archyvinė medžiaga padiktavo trilogijos struktūrą. Man buvo svarbu išsiaiškinti, kiek ir kokios kalbotyros išliko vėlesniais laikotarpiais iš Lituanistikos instituto. Taigi rinkausi sisteminių, bet chronologiškai ribotą medžiagos išdėstymo principą. Tiesa, su didžiausia atida stengiausi paminėti kiekvieną iškilėsnį Instituto darbininką, savąja moksline ar taikomąja veikla prisidėjusį prie tolesnio lituanistikos puoselėjimo.

Studijų tikslas – dvišypis, atskleisti ne tik ir ne tiek instituto, bet kalbotyros raidą. O ji orientuota į lietuvių kalbos valstybingumą ir su juo susijusį kalbos norminimą. Kaip per visą instituto istoriją sąveikavo kalbos norminimas ir moksliniai tyrimai? Ar buvo išlaikyta pusiausvyra, ar norminimas nenustelbė tiriamosios veiklos? Juk norminimas buvo išimtinė šio instituto pareiga?

Tarpukario Lietuvoje, vyraujant vienos kalbos ideologijai, valstybinės kalbos norminimas buvo institucinis (t. y. vykdytas per institucijas), taigi jis nebuvo vien tik institutinis. Sudaryta nuosekli kalbinės medžiagos tvarkybos – kaupimo, administracinio jos tvarkymo ir analizės, kodifikacijos (ir mokslinės interpretacijos) – grandinė leido Lituanistikos instituto kalbininkams plėtoti praktinę veiklą ir į ją įtraukti ne tik Švietimo ministeriją, kuriai Institutas buvo pavaldus, bet ir kitas institucijas: per studentams dėščiusius kalbininkus – Vytauto Didžiojo universitetą, per Žemės vardyną – Susisiekimo, Žemės ūkio ir Krašto apsaugos ministerijas ir Žemės tvarkymo departamentą, per Pavardžių, vardų ir pravardžių komisiją – Vidaus reikalų ministeriją, per Terminologijos komisiją – visas ministerijas ir žinybas.

Kaip tai buvo organizuota? Surinktus vietovardžius, gyvenamųjų vietų vardus smulkaus mastelio žemėlapiuose fiksavo Krašto apsaugos ministerijos atitinkamo departamento pareigūnai; savosios srities terminus rinko, tvarkė ir aprobeuoti teikė terminų komisijos (komisijėlės), veikusios prie kiekvieno departamento ar ministerijos; kalbos statuso įgyvendinimu ir taisyklingumu rūpinosi Švietimo ir Kultūros ministerijos. Cenzūros teisė buvo patikėta krašto apsaugos, švietimo ir kultūros ministrams.

Lietuvių kalbos taisyklingumas, kaip mes jį šiandien suprantame, pirmiausia buvo ne tiek instituto ar universiteto, bet pirmiausia Gimtosios kalbos draugijos reikalas. Apie tai, kas taisyklinga ir teiktina, o kas – ne, rašė ne tik „Gimtoji kalba“, bet ir kiti leidiniai, net laikraštis „Lietuva“. Matyt, laikytasi taikliai suformuluotos prezidento Antano Smetonos nuostatos: „<...> kalbininkų autoritetas yra reikalingas, bet laukti iš jų, kad savo žiniomis išmokytų rašytojus ir mokytojus, būtų per daug reikalauti iš kalbininkų ir per maža iš inteligentų.“

Lituanistikos institutas buvo įkurtas stambiems kolektyviniams kalbotyros darbams, be kurių nebūtų įmanomas ir valstybinės kalbos statuso įgyvendinimas. Instituto Lietuvių kalbos skyriaus planuose – ne tik didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ rašymas, bet ir rašomosios (bendrinės) lietuvių kalbos žodyno bei kitų žodynų rengimas, lietuviškos terminijos kūrimas ir aprobavimas, Lietuvos onomastikos ir antroponimikos tyrimai, lietuvių tarmių fonotekos sudarymas ir tyrimai, senųjų lietuviškų raštų leidyba ir analizė ir pan. Kasmet organizuojamuose kursuose mokytojai ir studentai buvo mokomi, kaip užrašyti renkamą medžiagą...

Lietuvių kalba tyrinėjama ir universitetuose, jos norminimui skirta VLKK. Kokia LKI sąveika su kitomis institucijomis šiandien, koks jo išskirtinumas? Kuo skiriasi LKI ir universitetų lituanistika?

Knyginius žodynus keičia skaitmeninės duomenų bazės (žr. prieigą internete <<https://lki.lt/skaitmeniniai-lietuviu-kalbos-istekliai/>>). Universitetai tokių ir tiek skaitmeninių išteklių, kurie sukaupti ir tebe kaupiami Lietuvių kalbos institute, neturi. Paprastai nei fundamentinių, nei taikomųjų tyrimų tematika nesidubliuoja, mokslininkai vadovaujasi skirtingomis metodologinėmis priegomis. Taigi Institutas pirmiausia yra valstybės mokslo įstaiga, jo mokslinės veiklos sritys ir kryptys patvirtintos Lietuvos Respublikos Vyriausybės.

Valstybinės lietuvių kalbos komisijos, kuri šiuo metu atlieka kalbos norminimo ir teisinės pasaulio funkcijas, veikloje instituto mokslininkai, kaip ir aukštųjų mokyklų dėstytojai, kviečiami dalyvauti kaip ekspertai.

Tiesa, kai kuriais Lietuvos valstybei svarbiais kalbos klausimais Lietuvių kalbos institutas reiškiasi ir kaip institucinis ekspertas.

Gyvename neramiais laikais sparčiai globalėjančiame pasaulyje. Poreikis išlikti lemia kitokias gyvenimo ir darbo sąlygas: tarptautiškumą, tarpdiscipliniškumą ir pan. Kokius to privalumus ir trūkumus matote LKI istorijos ir lietuvių kalbotyros fone? Ko palinkėtumėte lietuvių kalbos tyrėjams ir puoselėtojams?

Gyvenimas pasikeitė visoje Europoje, bet tarptautiškumo ar tarpdiscipliniškumo kriterijų tiesiogiai nesiečiau su poreikiu išlikti... Mano nuomone, jį bus nulėmusios ankstesnio laikotarpio mokslo politikos Lietuvoje klaidos, kai atkūrus nepriklausomybę iš karto buvo pareikalauta įsilieti į tarptautinį savosios srities kontekstą. Humanitarams, ilgus dešimtmečius laikytiems už geležinės uždangos, tai tikrai buvo iššūkis. O ką besakyti apie lituanistus... Nebuvo jokio pereinamojo laikotarpio, trūko stažuočių, o dar labiau – lėšų užsienio komandiruotėms. Ko ieškoti ir kuriuo kelių eiti iš sovietinio XX amžiaus antrosios pusės deskriptyvizmo ieškojome patys... Ar prisimenat įžymųį Františką Čermaką, 1999-aisiais Vytauto Didžiojo universitete skaičiusį paskaitas ne tik studentams, bet ir „pažengusiems“ mokslininkams? Žavėjo šio mokslininko minties ir raiškos laisvė... O mes tada dar buvome tokie „uniformuoti“...

Ką man parodė istorija? Ji atskleidė lietuvių kalbotyros strategijos, tarpukariu parengtos Lituanistikos institute, ilgaamžiškumą. Iš Juozo Balčikonio juodraščių matyti, kad ji buvo tęsiama ir sovietmečiu.

Pasikeitusi politinė ir ekonominė Lietuvos padėtis šiuo metu pirmiausia diktuoja permanentinės kalbinės stebėsenos poreikį. Kasmet prastėjant demografinėi Lietuvos gyventojų situacijai ir plūstant į šalį dideliems imigrantų srautams iš Rytų, vis aktualesnė darosi lietuvių kalbos pasauga, turinti apimti ne tik teisinį, bet ir

praktinį kalbos statuso įtvirtinimą. Valstybinei lietuvių kalbos komisijai turi rūpėti ne tik kalbos norminimas, bet, augant poreikiui, ir sistemingas visų gyventojų amžiaus grupių mokymas visose Lietuvos savivaldybėse. Priešingu atveju būsime priversti pripažinti: rusų kalba sugrįžo.

Parengė Danguolė Valančė